

FATİH VAKFİYELERİ'NİN TANZİM SÜRECİ ÜZERİNE¹

KAYOKO HAYASHI

Osmanlı tarihçiliğinin öncüsü Prof. Dr. Halil İnalçık'ın belirttiği gibi² fetihten sonra İstanbul'un nasıl düzenlendiğini Osmanlı Arşiv belgelerinin ışığıyla aydınlatmak, hem Osmanlı şehirlerinin niteliğini incelemek, hem de Bizans başkentiyle Osmanlı başkentinin devamlılığı ve değişikliğini ortaya çıkartmak için büyük önem taşımaktadır. Bu konuyla ilgili tarih kaynağı olarak Fatih Sultan II. Mehmed'in İstanbul'da kurduğu vakıfla ilgili malzemeler büyük bir önemi hâiz bulunmaktadır. Özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısına ait bilgiler için, Fatih Sultan Mehmed adına yazılan vakfiyelerin çok önemli olduğu iyi bilinmektedir. Ancak Fatih vakfiyeleri üzerine Halil İnalçık'ın Galata ile ilgili değerli çalışması dışında,³ pek ciddi bir tarih çalışmasının yapılmadığı dikkati çekmektedir. Bu hususta yapılanlar daha çok vakfiyelerin neşrinden ibaret kalmıştır. Oysa çeşitli tarihlerde tanzim edildiği kesin olan ve "Fatih vakfiyesi" olarak bilinen vakfiyelerin içeriği birbirlerinden oldukça farklıdır. Onların nasıl ve ne zaman tanzim edildiğini göz önüne almadan tarih kaynağı olarak kullanmak, şüphesiz bazı yanlış yorumlara sebep olacaktır. İşte, bu araştırmamızda Fatih vakfiyesi olarak bilinen vakfiyelerin tanzim sürecini, Fatih Sultan Mehmed ve oğlu Sultan II. Bayezid zamanındaki İstanbul'un imar tarihi ile bağlantı kurarak aydınlatmaya çalışacağız.

1. Vakfiyelerin Ana Hatları

Fatih Sultan Mehmed tarafından kiliseden çevirilen veya yeniden yaptırılan İstanbul'daki dinî-hayrî müesseselerin vakfiyesi olarak, kitap veya

¹ Türkçe metni okuyup gerekli düzeltme için yardımda bulunan Prof. Dr. İlhan Şahin'e şükran borçluyum.

² Örneğin, H. İnalçık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers*, no. 23-24, 1970, s. 231-49; "İstanbul," *Encyclopædia of Islam* (new edition), IV, s. 224-48.

³ H. İnalçık, "Ottoman Galata: 1453-1553," *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 275-376. (Bu makalenin ilk yayını için bk. *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, ed. Edhem Eldem, İstanbul-Paris 1991, s. 17-105). Fatih vakıflarına dahil edilen Ayasofya Camii vakfına dair en yeni çalışması için bk. A. Aygündüz, S. Öztürk ve Y. Baş, *Üç Devrinde bir Mabet, Ayasofya*, İstanbul, 2005, s. 244-53.

tomar halindeki dokuz tane yazma bugün mevcut bulunmaktadır. Bunlardan beşi, tıpkıbasım halinde yayımlanmıştır. Bu dokuz yazmanın ana hatları şöyledir:⁴

(1) *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, No. 1808*

1935'te Tahsin Öz tarafından tıpkıbasım halinde neşredilen⁵ ve 37 cm. eninde, 840 cm. uzunluğunda olan bu yazma, 189 satırdan oluşan tomar halindeki bir vakfiyedir. Dili Arapçadır.

Burada, Bizans dömeninden kalan Akataliptos(?) Kilisesi'nden⁶ çevirilen imaret için İstanbul'daki 5 hamam ve çoğu Kırkkilise nahiyesinde olan 30 kadar köy, mevkufat olarak tahsis edilmiştir. Tomarın başında Fatih'in tuğrası ve Kazasker Ali b. Yufus el-Fenari'nin dört satırlık sübut yazısı bulunmaktadır. Ayrıca, metin içinde o zamanda sadrazam olan Mahmud Paşa'dan da söz edilmektedir⁷.

(2) *Türk İslam Eserleri Müzesi, No. 2202-666*

1945'te Osman Nuri Ergin tarafından tıpkıbasımı bazı eksikler ile beraber neşredilen⁸ ve esasında 33 cm. eninde, 35.80 metre uzunluğunda yeşil kumaş üzerine yapıştırılan tomar halinde bir vakfiye olan bu yazmanın⁹ başkısı eksik ve ortalarda da 4 yerde çözülmüş kısım mevcuttur. Dili Arapçadır. Ergin, bu yazmanın Fatih türbesindeki sandukasından Evkâf-ı İslâmiye Müzesi (bugünkü Türk İslam Eserler Müzesi)'ne nakl edildiğini belirtmektedir¹⁰.

⁴ Bunların dışında, Fatih Sultan Mehmed adına tanzim edilen Eyüp'teki Eyüp Sultan Türbesi ve Camii'yle ilgili vakfiyeler de mevcuttur.

⁵ Tahsin Öz tarafından neşredilen (*Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih, İstanbul 1935*) ve numarası "Hazine 1835" olarak verilen bu yazmanın şimdiki numarası 1808'dir.

⁶ Yazmadaki yazılışı aynen şu şekildedir اقاتانوس (safir 45; Öz, a. g. e., s. 5, safir 7; bu kelimenin sekizinci ve dokuzuncu harfi noktasız yazılmıştır). Bu kilisenin, Bizans döneminde "Akataliptos" ismiyle bilinen kilise olması büyük bir ihtimal dahilindedir.

⁷ Safir 169-72.

⁸ O. N. Ergin, *Fatih İmaret Vakfiyesi*, İstanbul 1945. Bazı araştırmalarda bu vakfiyenin numarası 667 olarak gösterilmesine rağmen doğrusu 666'dır. Bu vakfiyenin bir sûreti, Ankara'daki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır (VGMA 575/82/46).

⁹ Yazmadaki 26, 27, 96, 226, 240, 254 ve 706'ncı satırlar, tıpkıbasımda maalesef eksik basılmıştır. Ayrıca neşirde 14, 15 ve 16 olarak konan sayfa numaralarının doğrusu 16, 14, 15 olmalıdır.

¹⁰ Ergin, a. g. e., s. 13.

Burada dinî-hayrî müesseseler olarak, Bizans dönemi binalarından Ayasofya Camii, Galata Camii¹¹, Aristo Bimarhanesi¹², Silivri Camii¹³ ile yeni yapılan binalardan Fatih Camii ve Sahn-ı Semân Medreseleri gösterilmektedir. Mevkufat olarak, Kostantiniyye nahiyesindeki 4 köy ve Silivri kalesi, İstanbul ve Galata'da alınan iki yüz bin akçelik cizye ile 5 hamam, İstanbul ve Galata'daki ticarî yapılar ve 1300 kadar *mukataa*'lı¹⁴ ev ve dükkânı içermektedir.

Vakfiyenin baş kısmı kaybolduğu için tuğranın olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak, metin içinde birinci yazmada olduğu gibi vakfiyenin tescilini yapan kişi olarak Sadrazam Mahmud Paşa'dan söz edilmektedir¹⁵. Aslında, bu yazma ile birinci yazma arasında büyük bir benzerlik mevcuttur. Önsöz, mütevellî'nin hakkı ve göreviyle ilgili kayıtlar ile en sondaki sübut ve dua kısmında çok sayıda benzer cümleler görünmektedir.

Bu yazmanın mevkufat tahsisi kısmında ise bazı karışıklıklar tespit edilmektedir. Meselâ, Silivri kalesi'nin tahsisi tamamen aynı ifade ile iki kere yazılmıştır¹⁶. Mevkufatın bazı maddelerinin çok ayrıntılı, bazılarının ise çok basit ifadelerle tahsis edildiği ve bir kaç yerde ise kâğıt kesilip araya ilaveler yapıldığı görünmektedir.

(3) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi, Fâtih, No. 63*

Bu yazma, parçalanmış bir tomarın küçük bir parçasıdır. Toplam 28 satır olup, son 7 satırda yazılan metin, yukarıda tanıtılan ikinci yazmanın baş tarafındaki metin ile aynıdır.

(4) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi, Fâtih, No. 70*

Üçüncü yazma ile aynı cins kâğıt üzerine ve aynı yazı biçimi ile yazılan bu yazma da, bir tomarın parçasıdır. Muhtemelen bununla üçüncü yazma, aynı tomardan koparılmış iki parçadır. 118 satırı olup, ikinci yazmanın 781'inci satırından 871'inci satırına kadar yazılan kısmı ile hemen hemen

¹¹ Galata Camii için bu vakfiyede *مناسٹر سامكه في غلطة* denmektedir (satır 30-31). Galata Camii'nin, eski San Domenico Latin Kilisesi olduğu tesbit edilmektedir.

¹² Vakfiye metninde (satır 33): *ارستو* şeklinde.

¹³ Bugün Silivri şehrinde olan yeni Fatih Camii'nin yanında kilise kökenli eski bir caminin kalıntılarına rastlanmaktadır.

¹⁴ Bir nevi arazi kirası. Bk. M. Z. Pakalın, "Mukataa," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983. İstanbul'daki *mukataa* olayı hakkında bk. aşağıda 3. bölüm.

¹⁵ Satır 44-45 ve 962-65.

¹⁶ Bk. satır 764-78 ve satır 870-85.

aynı metni ihtiva etmektedir. Ancak bu yazmanın 105. ve 110. satırlar arasındaki tahsis kısmı, ikincinin başka yerinde geçmektedir. Bu yazmanın arka tarafında medreselere verilen kitapların bir listesi vardır. Ancak bu listenin tam bir liste olmadığı anlaşılmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla üçüncü ve dördüncü yazmanın metni, ikinci yazmanın metnine çok benzeyen, fakat aynı olmayan bir vakfiyedir. Vakfiyenin tamamının elde mevcut olmaması, bu hususta kesin ve başka bir şey söylemesine imkân vermemektedir.

(5) *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 7744-4*

Bu yazmanın tıpkıbasımı, birinci yazma ile birlikte Tahsin Öz tarafından neşredilmiştir¹⁷. 149 sayfa olan ve Arapça yazılan bu yazma, ciltlenmiş kitap halindedir.

Başında Sultan II. Bayezid'in tuğrasının olduğu bu yazmanın asıl vakfiye olmadığı ve bir vakfiye sûreti olduğu, yazmanın son cümlesindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Burada istinsah tarihi olarak, 8 Zilkâde 901 (19 Temmuz 1496) verilmektedir. Ancak asıl vakfiyenin ne zaman tanzim edildiğine dair ifadenin yer aldığı kısım boş bırakılmıştır¹⁸.

Bu vakfiye sûretinde dinî-hayrî müesseseler olarak, Ayasofya Camii gibi kiliseden çevirilen 6 yapı (Ayasofya Camii, Zeyrek Camii¹⁹, Eski İmaret Camii²⁰, Kalenderhane²¹, Galata Camii, Silivri Camii), Fatih külliyesi (cami, Sahn-ı Semân Medreseleri, Tetimme Medreseleri, kütüphane, imaret, dârü's-şifâ), Şeyh Vefazade Camii ve Yedikule'deki Cami-i Kulle-i Cedide gösterilmektedir. Mevkufatı olarak ise, Trakya bölgesindeki 34 köy, İstanbul ve Galata'daki 14 hamam, ticarî yapılar (bedestan, kervansaray, dükkânlar) ve *mukataa*'lı ev ve dükkânlardan söz edilmektedir.

(6) *Türk İslam Eserleri Müzesi, No. 2182-646*

Beşinci yazma ile bir kaç küçük değişiklik dışında, muhtevası tamamen aynı olan bu yazma, 106 yapraklı, kitap halinde bir vakfiye sûretidir. 5. ve 11. sayfada Sultan II. Bayezid'in tuğrası bulunmaktadır. Beşinci yazmada

¹⁷ T. Öz, *a. g. e.* neşrinde bunun yazma numarası

¹⁸ وقد وقع تحرير الحجة الشرعية في : Vakfiyenin son cümle aynen bu şekilde bitmektedir.

¹⁹ Bizans dönemindeki Pantokrator Kilisesi.

²⁰ Pantepoptes Kilisesi olarak tespit edilen bu yerin, Akataliptos Kilisesi olma ihtimali de mevcuttur. Bk. not 53.

²¹ Bir çok araştırmacı tarafından buranın eski Akataliptos Kilisesi olduğu ileri sürülmektedir. Bk. not 53.

görünen istinsah hatalarının çoğu, bu yazmada doğru yazılmıştır. Ancak beşinci yazmada **النسبه** olarak noktasız bırakılan bir kelime²², bu yazmada da **النسبه** şeklinde yazılmaktadır²³. Başka hiç bir yerde noktasız kelimeye rastlanılmadığına göre, bu iki yazmanın, aynı asıl vakfiyeden istinsah edildiğini tahmin etmek mümkündür. Bu yazmanın beşinci yazma gibi, 8 Zilkâde 901 (19 Temmuz 1496)'de istinsah edildiği belirtilmektedir. Bunun yanında, beşinci yazmada olduğu gibi orijinal nüshanın tanzim tarihi yerinin burada da boş bırakıldığı görülmektedir.

(7) *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yeni, No. 2291, Sıra No. 2302*

Beşinci ve altıncı yazma ile tamamen aynı metni ihtiva eden başka bir yazma, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nde bulunmaktadır. Ancak bu yazma, diğerlerinden farklı olarak tomar halindedir. Baş kısmı eksik olan yazmanın eni 33-36 cm. arasında ve uzunluğu 65.30 metredir²⁴.

Bu yazmanın son cümlesi, diğer iki yazma gibi "fi" ile son bulmakla beraber bundan sonra tescil tarihi kaydı yer almamaktadır²⁵. Ancak, diğer iki yazmada olan istinsah tarihi kaydı, bu yazmada mevcut değildir. Ayrıca, tomar şeklinde olan bu yazma, asıl vakfiyeye daha uygun görünmektedir. Diğer iki sûretin bundan istinsah edilmiş olabileceğini bir ihtimal olarak düşünmek mümkündür. Böyle olmakla beraber baş tarafının büyük bir kısmı eksik olduğundan ve tanzim tarih yazılmadığından, bunun asıl vakfiye olup olmadığı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir²⁶.

(8) *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Yeni No. 2199, Sıra No. 2261*²⁷

114 sayfalık bir kitap halinde olan bu Arapça yazma, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde "Hudûdnâme-i Sultan İkinci Mehmed" olarak kaydedilmiştir. Ancak muhtevası bakımından Fatih külliyesi için yazılan bir

²² Sayfa 8, satır 6.

²³ Sayfa 10, satır 8. Önsözü, beşinci ve altıncı yazmalarla aynı olan sekizinci yazmada, bu kelime **النسبه** olarak yazılmaktadır (Sekizinci yazma, v. 4a. satır 11)

²⁴ Beşinci yazmada baştan s. 12'de 7. satura kadarki kısım, bu yedinci yazmada mevcut değildir.

²⁵ Bk. not 18.

²⁶ Bu vakiyenin tıpkıbasımı ve onun Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğüne yapılan Türkçe tercümesi 2005 senesinde yayınlanmıştır. Aygündüz, Öztürk ve Baş, *a. g. e.*, s. 255-311. Neşredenler bu vakfiyenin kayıt numarasını nr. 1074 olarak göstermektedir.

²⁷ Bu yazmanın, Silivri'den Ankara'daki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'ne intikal edildiği bilinmektedir. Silivri şehri ve etrafındaki köylerden alınan vergiler, Fatih külliyesine tahsis edildiğinden, vakıf köyünün hududunu belirten vakfiyenin bir sûretinin Silivri'de saklandığı tahmin edilir.

vakfiyenin tam bir sûreti olduğu anlaşılır. Çünkü bu yazmada Fatih külliyesinin bütün tesislerine, mevkufat olarak Trakya'daki 45 köy, İstanbul'daki 12 hamam, İstanbul ve Galata'da toplanan cizye tahsis edildiği belirtilmektedir. Tuğra ve tescili ile ilgili kayıt bulunmadığından bir sûret olduğu tahmin edilebilir.

Burada asıl vakfiyenin 17 Zilkade 807 tarihinde tahrir edildiği yazılı ise de, bu tarihin miladi 1405 senesine rastlaması, bunun yanlış yazıldığı muhtemel kılmaktadır.

Önsöz kısmı, beşinci, altıncı ve yedinci yazmalarla hemen hemen aynıdır. Bunlarla aynı şekilde Fatih külliyesi hakkında vakıf şartları ayrıntılı yazılmakta, ancak külliye çalışan personelin sayısı, alınan maaş miktarı ve başka masraf için tahsis edilen para miktarlarında bazı farklar bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile genellikle bahis konusu sekizinci yazmada daha büyük rakamlar gösterilmektedir.

(9) *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 875-46*

Bu dokuzuncu yazmanın tıpkıbasımı ve transkripsiyonu, 1938'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanmıştır²⁸. Fatih Sultan Mehmed'in yegâne Türkçe vakfiyesidir.

Bu vakfiyenin, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra beşinci, altıncı ve yedinci yazmada bahis konusu edilen Arapça metinden Türkçe'ye çevirilmiş olduğu anlaşılıyor²⁹. Bu vakfiyeye tercüme edilen metnin dışında çok sayıda nazım ve şiirler ilave edilip, âdetâ Fatih Sultan Mehmed'i öven edebî bir eser haline sokulmuştur. Önsöz (dua ve vakıf kuruluşunun sebebi vs.), Arapça aslından tamamen farklıdır. Bunun yanında mevkufatın tahsisi

²⁸ Vakıflar Umum Müdürlüğü, *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938.

²⁹ İçinde meşhur şair Baki'nin Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünde yazdığı şiirden bir alıntı bulunmaktadır. Bu sebepten tercümenin 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapıldığı anlaşılmaktadır (Bk. Ergin, *a. g. e.*, s. 30). Vakıflar Genel Müdürlüğüne 875 (1470) tarihli olarak kayıt edilmesi, metin içinde o tarihteki Fatih Camii'nin tamamlanmasından sonra bu vakfiyenin tanzim edildiği şeklindeki cümleden kaynaklanmıştır (Vakıflar Umum Müdürlüğü, *a. g. e.*, s. 38). Bu cümle, Arapça aslında mevcut değildir. Bk. N. Öztürk, "Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik," *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, İstanbul 1997, s. 168-69.

Arapça yazılan belgelerin Türkçeye çevrilmesini ihtiva eden 1566 tarihli bir hüküm, Ö. L. Barkan tarafından tanıtılmıştır. O zamana kadar Arapça yazılan Fatih vakfiyesinin Türkçe'ye tercüme edilme sebebini de bu hüküm çerçevesinde bir ihtimal olarak düşünmek mümkün. (Bk. Ö. L. Barkan, "Fatih Câmi ve İmareti Tesislerin 1489-90 Yıllarına Âit Muhasebe Bilâncoları," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, no. 23, 1962-63, s. 298).

bölümünde tahsis sırasının değişikliği ve bazı atlamalar görülmektedir. Böyle olmakla beraber Türkçe metnin büyük bir kısmının, genelde Arapça metinden aynen tercüme edildiğini söyleyebiliriz. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Türkçe yazmada anlatılan mevkufatların ayrıntılarının, tercüme edildiği döneme ait olmadığı ve asıl Arapça metnin yazıldığı döneme ait olduğudur.

2. Fatih Vakfiyesinin Çeşidi

Yukarıda bahsedilen dokuz yazmaya ait verilen bilgilerin ana hatlarından anlaşıldığı üzere, aynı vakfiyenin üç nüshası ve onun Türkçe tercümesi mevcuttur. Bunları bir sayıp, ayrıca küçük iki parçayı da bir tarafa bırakacak olursak, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul vakfiyesi olarak 4 çeşit vakfiyenin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bu dört çeşit vakfiyeyi V1 (birinci yazma), V2 (ikinci yazma), V3 (sekizinci yazma), V4 (beşinci, altıncı ve yedinci yazma) olarak adlandırdıktan sonra bunlar arasındaki münasebet üzerinde durmak icap etmektedir.

Dört çeşit vakfiyenin her birine tahsis edilen dinî-hayrî müesseseler ve mevkufat Tablo 1'de; mevkufat arasında yer alan hamam ve köylerin ayrıntılı listesi ise Tablo 2 ile Tablo 3'te gösterilmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, V1 ile V2 ve V3 ile V4 vakfiyelerinin önsöz ve son kısım ifadeleri, oldukça birbirine benzemektedir. Ancak bu iki grup arasındaki ortak ifadeler, Kur'an'dan alınan âyetler dışında pek görünmemektedir. Şimdi, birbirlerine üslup açısından benzeyen V1 ile V2'yi ve V3 ile V4'ü mukayese edelim.

Tablolardan anlaşılacağı gibi, V1 ile V2, ne dinî-hayrî müesseseler bakımından, ne de mevkufatları bakımından aynı maddeyi hiç ihtiva etmemektedir. Bununla birlikte her iki vakfiye de aynı anda geçerli kılınmışlardır. Her iki vakfiyenin tescili, o zamanki sadrazam Mahmud Paşa (sadrızamlığı: 1456–Temmuz 1468, 1472–Kasım 1473)³⁰ tarafından yapılmıştır. Ayrıca ikisi de, yeni yapılan Câmî-i Kebîr-i Cedîd, yani Fatih Camii'nden söz eder³¹. Fatih Camii'nin inşaatının 1463'te başlayıp, 1470'te

³⁰ H. İnalçık, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time," *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 96 (Bu makalenin ilk yayını için bk. *Speculum*, no. 35, 1960).

³¹ V1: satır 147, V2: satır 19-20, 896 ve 901.

bittiği kitabesinden bilinmektedir³². Ayrıca, V2'de, 1471'de öldürülen Mimar Atik Sinan'dan "merhum Usta Sinan" olarak bahsedilmektedir³³. Bunlar gözönünde tutulduğunda, bu iki vakfiyenin 1472 ile 1473 arasında tanzim edildiğine bir şüphe kalmamaktadır.

Tablolardan anlaşılan başka bir nokta ise, V1 ve V2'de kaydedilen mevkufatların çoğunun, hem V3'ün hem de V4'ün muhtevası ile çelişmekte olmasıdır. Bu durum, V1 ile V2'yi iptal ettikten sonra, yerlerine V3 ve V4 yazılmış olduğunu göstermektedir.

V3 ile V4'ün mukayesesine gelince: Önsözleri tamamen aynıdır. Ancak, V3 sadece Fatih külliyesinden bahseder. Mevkufat olarak ise, Trakya'daki bazı köyler ile İstanbul ve Galata'daki hamamlarını, İstanbul ve Galata'nın cizye vergisini gösterir. V4, V3'te kaydedilenlerle beraber, dinî-hayrî müessese olarak Ayasofya gibi kilise kökenli camileri ve mevkufat olarak ise İstanbul ve Galata'daki ticarî yapılar ile *mukataa*'lı ev ve dükkânları vermektedir (ancak İstanbul ve Galata'nın cizyesi yazılmamaktadır). Bu durum şöyle açıklanabilir: V4, kilise kökenli camileri içeren başka bir vakfiye (yani Ayasofya vs. için yazılan vakfiye) ile V3 (Fatih külliyesi vakfiyesi)'ün birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Bu varsayımı doğrulamak için V3 ve V4'ün yazıldığı tarihi tesbit etmek gerekmektedir. Ancak her ikisinin yazıldığı tarih bilinmemektedir. V3'te, yazıldığı tarih ile hiç ilgisi olmayan 17 Zilkâde 807 tarihi geçmektedir. Bu, istinsah sırasında meydana gelen bir yanlışlık olarak kabul edilmelidir. Şimdi, on hanesinin yanlışlıkla boş bırakılmış olabileceğini düşünecek olursak, Fatih Camii'nin tamamlanmasından sonraki 877 (15 Nisan 1473), 887 (28 Aralık 1482) veya 897 (10 Eylül 1492) tarihlerinin asıl tanzim tarihi olabileceği aklı gelmektedir. Ancak, V2'nin 1472-1473 tarihleri arasında tanzim edildiği ve Fatih külliyesinin idaresinin 1488 senesinde V3'te belirtilen şartlara uygun bir şekilde yürütüldüğü nazarı itibara alınacak olursa,³⁴ bu hususla ilgili sadece 28 Aralık 1482 tarihi ihtimal dahilinde görünmektedir. Bu ise, Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden bir sene sonra onun adına bir Fatih külliyesi vakfiyesinin tanzim edildiğini göstermekte-

³² E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri, 855-886 (1451-1481)*, III, İstanbul 1973, s. 386

³³ V2: satır 45; Ergin, *a. g. e.*, s. 4, satır 5. Mimar Atik Sinan hakkında ayrıntılı bilgi için bk. S. Yerasimos, *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İstanbul 1993, s. 152-56.

³⁴ Barkan, "Fatih Câmî ve İmâretî."

dir. V3'te Fatih Türbesi için bir türbedara maaş tahsis edilmesi, V3'ün Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra yazıldığı ihtimalini oldukça artırmaktadır³⁵.

V4'ün mevcut olan üç nüshasında, tarih kısmı boş bırakıldığından asıl tanzim tarihi bilinmemektedir. Sadece iki nüshanın 1496 senesinde istinsah edildiği belirtilmektedir. Ancak, V4'ün muhtevasından, asıl tanzim tarihi ile ilgili ipuçlarına rastlamak mümkün olmaktadır.

İlk dikkatimizi çeken nokta, Cumadelâhire 887 (Ağustos 1482) tarihinde bir vakfiye tanzim ettiren, diğer bir ifade ile 1482 senesinde hayatta olan Elvanoğlu Hacı Sinan³⁶ adlı bir tüccarın, V4'te "merhum" olarak geçmesidir³⁷. Buradan, V4'ün 1482 senesinden sonra yazıldığı anlaşılır. V4'ün, 1482 senesinde hayatta olmayanların hepsine "merhum" ifadesiyle hitap etmediği de bir gerçektir³⁸. Ancak V4'ün tanzim edildiği sırada "merhum" ifadesi taşıyan kişinin hayatta olduğu elbette düşünülmez. Bu bilgi, Sultan II. Bayezid döneminde V4'ün tanzimini göstermesi bakımından önemlidir.

V4'ün en geç ne zaman tanzim edildiğini aradığımızda ise, maalesef kesin bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü, V4'te, 1488'den önceki yıllara ait bilgiler mevcut olmakla beraber³⁹, V4'ün 1490'dan sonra tanzim edildiği intibahı veren kayıtlar da muhteva edilmektedir⁴⁰. Bu du-

³⁵ V3: 47b; V2 ve V4'te türbedar için kayıt yoktur.

³⁶ Ö. L. Barkan-E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. 35-36.

³⁷ V4: Öz, a. g. e., s. 44.

³⁸ Mesela, mezar taşından 886 (1481)'da Bursa'da vefat ettiği bilinen meşhur ulema Molla Hüseyin için "merhum" kullanılmamaktadır (Bk. D. Karaçağ, *Bursa'daki 14-15. Yüzyıl Mezartaşları*, Ankara 1994, s. 129-131). Bu ulema için 895 (1489-90) tarihli Ayasofya Teftiş Defteri'nde ise, "merhum" diye hitap edilmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BOA], Maliyeden Müdevver Defterler [=MAD], no. 19, 1b, 17b, 25a, 37b).

³⁹ Mesela, Kalenderhane ile ilgili kayıt, 1488 tarihinden önce yazılmış olmalıdır. Çünkü bu yapının V4'te Kalenderî mezhebinin bir zaviyesi olarak kullanılması ön görülmesine rağmen, 1488 senesinde ise bu yapının ismi artık Medrese-i Kalenderhane olarak geçmektedir (bk. Ö. L. Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-91 Yıllarına âit Muhasebe Bilâncoları," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, no. 23, 1962-63, s. 351-352). V4'teki Kalenderhane ile ilgili kayıtların medrese kuruluşundan önce, yani 1488 tarihinden önce yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Şeyh Vefazade (ö. 1491) ile Molla Gürânî (ö. 1488), V4'te hayatta olan insan olarak bahsedilmektedir (V4: Öz, a. g. e., s. 29, 134-35; Şeyh Vefazade için bk. A. Erdoğan, *Şeyh Vefa: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1941, s. 8).

⁴⁰ 1480'li yıllarda Fatih'in vakfında yer almayan, ama daha sonra Fatih külliyesi vakfına dahil edilen Galata'daki iki hamamın V4'te yer alması, önemli bir ipucu olarak görülmelidir. Galata'da olan Direklice Hamamı ve Karaköy Hamamı, 1472 senesinde Fatih'in vakfında yer

rum, 1490 senesi ile en az iki suretinin yazıldığı 1496 senesi arasında, daha önce hazırlanmış olan metni kullanarak V4'ün tanzim edildiği ihtimalini göstermektedir. Ancak, kesin bir delile rastlamadığımız bu aşamada, V4'ün Sultan II. Bayezid döneminde tanzim edildiğini belirtmekle yetinmemiz müsait görünmektedir.

Böylece, vakfiyelerin muhtevastaki bazı bilgilerden, V1 ve V2'nin 1472-73 senelerinde ve V4'ün Sultan II. Bayezid zamanında tanzim edildiği ortaya çıkmaktadır. V3'e gelince: Çok sağlam temel bilgiler elde mevcut olmadığı halde, onun 1482'de tanzim edildiği muhtemel gözükmektedir. Ancak, aslında önemli olan husus, bu tarihlerde neden vakfiyelerin tanzim edilmiş olduğudur. Bu durum doğrudan doğruya vakıf kuruluşunun idare şekli ve gelir kaynağındaki değişikliklerle ilgili olmalıdır. Diğer bir ifade ile Fatih'e ait vakıfların hemen ortaya çıkmadığı, İstanbul'un imar ve gelişmesine paralel olarak bir gelişme gösterdiği ve bu sürecin vakfiyelere yansıdığı anlaşılmaktadır. Bu durum, İstanbul'un fethinin hemen ardında başlayan Fatih Sultan Mehmed'in vakıflarının kuruluş, gelişme ve vakfiyenin tanzim meselesinin açıklanmasını icap ettirmektedir.

3. Fatih Sultan Mehmed Dönemindeki Vakfiye Tanzimi

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'daki ilk vakıf tahsisi, İstanbul'a yeni yerleşenlerin ihtiyacı için Ayasofya gibi Bizans'tan kalan dinî yapıları, cami, medrese, imaret gibi dinî-hayrî müesseselere çevirmesiyle başlamıştır. İlk aşamada onların nasıl idare edildiği bilinmemektedir. Ancak İstanbul'un durumu sabitleştikçe, vakıf yoluyla idare edilmesi tercih edilmiştir. En geç 861 (1456-57) tarihinde Ayasofya camii için vakıf tahsisi başlamış olduğu bilinmektedir⁴¹.

İstanbul'da Sultan tarafından el konulup müslüman halkın dinî ve sosyal ihtiyaçlarına açılan Bizans yapıları olarak, İstanbul'da Ayasofya (Hagia Sophia), Pantokrator, Akataliptos Kiliseleri ve Aristo Bimarhanesi ile Galata'da San Domeniko Kilisesi sıralanabilir. Vakfiyelerin incelenmesinden

almasına rağmen, sonra Fatih vakfından çıkartılmıştı. Çünkü hem V3'te hem 1488-90 tarihli muhasebe defterlerinde isimleri görünmemektedir (Barkan, "Fatih Câmî ve İmaretî"; bk. Tablo 2). Ancak 16. yüzyıla ait muhasebelerde vakıf kaynağı olarak yer aldığı için, Galata'daki bu iki hamamın 1490 tarihinden sonra Fatih'in vakfına tekrar dahil edildiği tahmin edilmektedir (bk. BOA, MAD, no. 5973, s. 255)

⁴¹ 895 (1489-90) tarihli Ayasofya Teftiş Defteri'nde 861 (1456-57) tarihinde Ayasofya vakfına kaydedilen hücreden bahsedilmektedir (BOA, MAD, no. 19, 57a).

anlaşıldığı gibi, Fatih Sultan Mehmed, başında Ayasofya'nın olduğu bu grup müesseseler için (buna Ayasofya grubu diyelim) çok özel muamelenin yapılması gerektiğini düşünmüş olmalıdır. Bu bakımdan bunlara devlet tarafından İstanbul'da yeni inşâ edilen bütün ticarî yapıları, mevkufat olarak bağlamaya ve mevkufat kâfi gelmezse Trakya'daki bazı köyleri vakıflaştırıp eksikleri kapatmaya çalışmıştır.

Kritobulos, 1456'da Sultan Mehmed'in İstanbul'u canlandırmak için hamam, çarşı, kervansaray gibi ticarî yapıların inşâ ettirdiğini kaydeder⁴². Kiraya verilerek işletilen bu ticarî yapılar, inşaat tamamlandıkça Ayasofya Camii veyahut başka kilise kökenli dinî-hayrî müesseselere mevkufat olarak tahsis edildiği tahmin edilebilir.

İstanbul ve Galata'da oturan Hıristiyan ve Yahudilerden alınan cizye de, büyük ihtimalle 1456 tarihinden sonra Fatih'in vakfına bağlanmıştır. Çünkü Bursa Kadısı Cübbe Ali ve yeğeni Dursun Bey tarafından İstanbul ve Galata'da cizyeye mükellef olan zimmileri tesbit etmek amacıyla Aralık 1455'te bir tahririn yapıldığı bilinmektedir⁴³.

Bu tahrir sırasında, cizye mükellefinin yanısıra, İstanbul ve Galata'da bulunan Bizans döneminden kalan ev ve dükkânlar da yazılıp, *mukataa* veya *mukataa-i zemin* denilen vergiye tabi tutulmaya çalışılmıştır⁴⁴. Ancak, *mukataa*, İstanbul'da Sultan'a ait olan arazi üzerine mülk olarak binayı sahip olanlardan alınan bir nevi arazi kirası olarak nitelendirildiği için, bu tahrirden önce, İstanbul'da ev ve araziye mülk olarak Sultan'ın izniyle almış olanlar *mukataa* vergisine karşı çıkmış ve elinde mülknamesi veya subaşının tezkeresi olanlar *mukataa* vergisinden muaf tutulmuşlardır. Ancak bu tahrirden önce mülknameyi alamamış olanlar veya daha sonra İstanbul'a yerleşenler ve özellikle Galata'daki evlerini kullananlar bu tarihten sonra *mukataalı* statüsüne dahil olmuşlardır. Büyük ihtimalle bu *mukataa* geliri de Ayasofya'nın vakfına bağlanmıştır⁴⁵.

⁴² Kritobulos, *History of Mehmed, the Conqueror*, tr. C. Riggs, Princeton 1954, s. 104-105, 118.

⁴³ İnalçık, "Ottoman Galata," s. 289-302.

⁴⁴ Âşıkpaşazade ve Dursun Bey'in tarihleri bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir. F. Giese, *Die altosmanische Chronik des 'Âşıkpaşazâde*, 1972, s. 133; Tursun Bey, *The History of Mehmed the Conqueror*, eds. H. İnalçık-R. Murphy, Chicago 1978, 53b-55b. Ayrıca bk. H. İnalçık, "The Policy of Mehmed II," s. 241-46.

⁴⁵ Dursun bey ve Âşıkpaşazade, *mukataa*'dan dolayı İstanbul'da meydana gelen karışıklıktan sonra bu uygulamanın tamamen iptal edildiğini yazıyorsa da, 1489-90 tarihli Ayasofya Teftiş Defteri'nde Cübbe Ali'nin tahririnin neticesi olarak *mukataa*'ya mükellef olduğunu

Bu aşamada, yani 1450'li ve 60'lı yıllarda Fatih adına bir vakfiyenin tanzim edilip edilmediği bilinmemektedir. Ancak V2'ye çok benzeyen başka bir vakfiyenin küçük parçalarının mevcut olduğunu⁴⁶ hatırlarsak, V2'nin ilk Fatih vakfiyesi olmadığı muhtemeldir.

Günümüze ulaşan en eski iki vakfiye olan V1 ve V2, 1472 ve 1473 seneleri arasında tanzim edilmiştir. V1, Akataliptos kilisesinden çevirilen imaret için yazılmıştır. V2'nin ise, Ayasofya Camii, Galata Camii, Silivri Camii, Aristo Bimarhanesi gibi Bizans'tan kalma müesseseler ile beraber, Fatih Sultan Mehmed tarafından yeni inşa edilen Fatih Camii ve Sahn-ı Semân Medreseleri için yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Fatih külliyesini teşkil edecek olan başka yapılar, yani Tetimme Medreseleri, dârü's-şifâ ve imaret burada yer almamaktadır. Onlar için ayrı bir vakfiyenin tanzim edilmiş olamayacağını söyleyemeyiz. Bununla birlikte Aristo(?) Bimarhanesi adlı bir dârü's-şifânın V2'de yer aldığını ve ayrıca aynı tarihte Akataliptos İmaretî'nin faaliyette olduğunu düşünürsek, Fatih külliyesine ait olan dârü's-şifâ ve imaretin, V2'nin tanzim edildiği tarihlerde henüz düzenlenmesinin tamamlanmadığı büyük bir ihtimal dahilinde gözükmektedir.

Verilen bu bilgileri çerçevesinde Ayasofya Camii ve Akataliptos İmaretî, 1472-73 tarihine kadar, vakıf müessesesi olarak kullanılmış olmalıdır. Ancak Fatih külliyesinin kısmen tamamlanmasıyla birlikte Fatih'in vakıf kuruluşuna ilave olarak Ayasofya, Fatih Camii, Sahn-ı Semân Medreseleri vs. için yeni bir vakfiye tanzim edilmiştir⁴⁷.

işaret edilen yapılar mevcuttur (BOA, MAD, no. 19, 33a, 43a). Ayrıca, V2'de de Galata'daki 435 kadar ev hakkında Cübbe Ali'nin tarihinden sonra vakfa kaydedildiği açıklanmaktadır (V2, satır 725-27, 737-38).

⁴⁶ Yukarıda I. bölüm 3. ve 4. vakfiyeleri.

⁴⁷ Fatih Camii ve Medresesinin tamamlanmasıyla beraber yapılan mavkufatın ilaveleri arasında, Sadrazam Rum Mehmed Paşa zamanında (1471-72) çoğaltılan *mukataa*'lı ev ve dükkânlar da yer almış olmalıdır. Âşıkpaşazade, bu sadrazamı ve yeni *mukataa*'yı sert bir dille eleştirmektedir (Âşıkpaşazade, *a. g. e.*, s. 133). Halil İnalçık'ın belirttiği gibi, Âşıkpaşazade'nin bu tavrının, kendisinin içinde bulunduğu derviş toplumunun Rum Mehmed Paşa'ya ve ekonomik politikasına karşı gösterdiği tepkiden kaynaklandığı bir gerçektir. Ancak Âşıkpaşazade'nin kendi ev ve dükkânlarının İstanbul'da bulunduğu, onun sabunhane, değirmen ve bozahanesinin V2'de *mukataa*'lı mevkuat olarak kaydedildiği halde (V2: satır 164, 368, 402), 1489-90 senelerinde bu *mukataa*'nın bir kısmı ödenmediği (BOA, MAD, no.19, 34b, 36a) göz önünde tutulursa, Âşıkpaşazade'nin eleştirisinin temelinde şahsi şikâyetinin de rol oynadığı düşünülebilir. 1489-90 tarihli Ayasofya Teftiş Defterinde, Âşıkpaşazade'nin üç dükkânı, Ayasofya'nın "nev" (yeni) vakfı olarak kaydedilmektedir. Bk. H. İnalçık, "How to Read Âşık Pasha-zâde's History," *Essays in Ottoman History*, s. 36-38 (Bu makalenin ilk yayını için bk. *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul 1994).

Akataliptos İmareti için ayrı bir vakfiyenin mevcut olduğu nazarı itibara alınır, fetihten sonra bir medrese olarak kullanıldığı bilinen Zeyrek Medresesi (eski Pantokrator Kilisesi) için de müştakil vakfiyenin hazırlanmış olması tahmin edilebilir. Ancak günümüze kadar böyle bir vakfiye ulaşmamıştır.

V2'nin Fatih türbesindeki sandıkasında muhafaza edildiğini göz önünde tutarsak, Fatih Sultan Mehmed 1481 senesinde vefat ettiğinde başka bir vakfiyenin daha mevcut olmadığını söylemek mümkündür⁴⁸. Ancak V2, Fatih külliyesinin bütün müştemilatını ihtiva etmediği için Fatih vakfiyesinin son versiyonu olarak yazılmamış olduğuna açık bir işaret olmaktadır. Fatih'in ömrünün son on senesinde ticarî yapıların ve daha da önemlisi Fatih külliyesinin tamamlanması ile birlikte yeni Fatih vakfiyesinin tanzim edilmeye çalışılmış olması akla gelmektedir. Böyle olmakla beraber Fatih adına yeni bir vakfiyenin tanzim edilmesinin, kuvvetli bir ihtimalle II. Bayezid dönemine kalmış olabileceği akla daha yatkın gelmektedir.

4. Sultan II. Bayezid Zamanındaki Fatih Vakfiyesi Tanzimi

Fatih külliyesinin tamamlanmasından sonra tanzim edilmiş olan V3 ve V4 vakfiyeleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan V4, 1482 senesinden sonra tanzim edilmiştir. V3'ün tanzim tarihi ise muhtemelen Aralık 1482 olmalıdır.

Aslında, Ayafosya ve Fatih külliyesinin 1488-91 senelerindeki muhasebelerinden anlaşılacağı üzere⁴⁹, o tarihlerde Ayasofya vakfı ve Fatih külliyesi vakfı, iki ayrı kuruluş olarak idare edilmekteydi. Muhasebe kaydına göre, Trakya'daki köyler, İstanbul ve Galata'nın cizye geliri ve hamamlar, Fatih külliyesine aitti; İstanbul ve Galata'daki ticarî yapılar ve *mukataa* geliri ise Ayasofya grubuna ait olan mevkufat idi. İki vakıf kuruluşu bu şekilde idare edildiğine göre, bunlara esas olan iki vakfiyenin mevcut olması gerekmektedir. Bu varsayımın, V3 tarafından doğrulanması mümkün gözükmektedir.

V3, sadece Fatih külliyesi için yazılan vakfiyedir. Fatih külliyesinin tamamlanmasından sonra, V2'nin yerine muhtemelen Aralık 1482'de

⁴⁸ 1782 tarihindeki Cibali yangınıyla Fatih türbesinin büyük hasar gördüğü bilinmektedir. Vakfiyenin baş kısmının eksik olması da bundan kaynaklanmış olabilir (Bk. S. Eyice, "Fatih Külliyesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1994).

⁴⁹ Barkan, "Fatih Câmî ve İmareti"; "Ayasofya Camii".

müstakil olarak tanzim edilen Fatih külliyesi vakfiyesinin bir sureti olduğu anlaşılmaktadır. Fatih külliyesinin bir önceki vakfiye(V2)nin tanziminden sonra fazla zaman geçmeden tamamlanmış olması, 1482'de bir Fatih külliyesi vakfiyesinin tanzim edilmesini oldukça mantıklı kılmaktadır.

Öte yandan, Ayasofya grubuna ait olarak henüz bulunmadığı halde ayrıca tanzim edilmiş olduğu tahmin edilen yeni bir vakfiye hakkında, 895 (1489-90) tarihli Ayasofya Teftiş Defteri'nden bir ipucu bulmak mümkün olmaktadır. Bu defterde, daha önce tanzim edilen iki hududname ve iki vakfiyeden söz edilmektedir. 1489-90 senesi için en yeni vakfiye, Kazasker Fenarî Alaeddin Ali'nin tahriri üzerine yazılmıştır⁵⁰. Bundan başka Fenarî Alaeddin Ali'nin⁵¹, 887 (1482) tarihinde Sultan Bayezid'in tahtaya çıkışını müteakip, *mukataa* ödemesinden muaf tutulan askerleri içine alan bir defter hazırlamış olduğu bilinmektedir⁵². Ancak Fenarî Alaeddin Ali'nin bu iki görev aynı zamanda mı yerine getirmiş, yoksa daha önce yazılan hududnameye dayanarak mı bir muaf defteri yazdığı kesin olarak bilinmemektedir. Böyle olmakla beraber bu tahrir ve vakfiye tanziminin, 1482 senesinde veya daha önce Fenarî Alaeddin Ali tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir.

Bütün bunlar, 1482 senesine kadar, hem Fatih külliyesinin, hem de Ayasofya grubunun ayrı kuruluş olarak birer vakfiyeye sahip olduğu intibahını vermektedir. İki vakıf kuruluşunun idaresi, bu vakfiyelere göre yapılmaya başlanmıştır. Daha sonra Fatih'in kurduğu vakıf kuruluşlarının bir araya getirilmesi suretiyle V4 vakfiyesinin tanzim edildiği görülmektedir. Büyük bir ihtimalle V4 tanzim edilirken V3 ve Fenarî Alaeddin Ali'nin yeni Ayasofya vakfiyesi kullanılmış olmalıdır. Şimdi mevcut olmayan bu Ayasofya vakfiyesinin muhtevası, kısmen V4'e yansımış olmalıdır.

⁵⁰ BOA, MAD, no. 19, 2a, 54b-57a. Bu vesikada "vakfiye-i hadise" (57b) denilen vakfiyenin Fenarî Alaeddin Ali'nin hududnamesine dayanarak yazıldığı tahmin etmek mümkündür.

⁵¹ 1472-76 ve 1488-94(?) yılları arasında kazasker idi (Bk. Meclî, *Tercüme-i Şahâ'ik*, İstanbul 1264, s. 199-200). 1489-90 tarihli Ayasofya Teftiş Defteri'nin yazıldığında kazasker makamında olduğu için, defter içinde 1482 senesindeki göreviyle ilgili olarak ismi geçerken, Kazasker Alaeddin Ali olarak hitap edilmektedir (BOA, MAD, no. 19, 54a).

⁵² İstanbul ve Galata'da 139 (veya 176) askerinin *mukataa*'sı muaf tutulmuştur. Büyük bir ihtimalle bu muaf olayı, onun tahta çıkışına yardım edenlere yapılan bir lütuf idi. Ancak, daha sonra, vefat etmiş olan veya işten ayrılan askerlerin evi tekrar *mukataa*'ya tabi tutuldu (43 kadar ev). Bundan sonra yeni muafiyetin söz konusu olamayacağı ifade eden bir ferman 889 (1484)'de yazılmıştır (BOA, MAD, no. 19, 53a-54b. Bk. İnalcık, "Policy," s. 245-46).

V4'te mevkufatı tahsis edilen Ayasofya grubuna ait yapılardan Ayasofya Camii, Galata Camii ve İstanbul dışındaki Silivri Camii, daha önce V2'de de yer almıştı. Ancak V2'de kaydı geçen Aristo Bimarhanesi V4'te yer almamaktadır. Fetih'ten sonra bir medrese olarak kullanıldığı bilinen eski Pantokrator kilisesi (Zeyrek Medresesi), burada cami olarak gözükmektedir. VI'te imaret olarak kullanıldığı ifade edilen eski Akataliptos Kilisesi ise, büyük bir ihtimalle Eski İmaret Camii ismiyle camiye çevrilmiştir⁵³. Bunların kullanılma şeklinin değişmesi ve Aristo Bimarhanesi'nin kaldırılması, Fatih külliyesinin tamamlanmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Ancak, V4'te, vakıf şartları ayrıntılı olarak yazılmasına rağmen, V2'deki gibi mevkufatların yeri, kiracıların ismi ve gelir cinsi ayrıntılı olarak verilmemektedir. Ayrıca, metinde bazı atlamaların olduğu da tahmin edilmektedir. Meselâ, V2 ve V3'te kaydedilen ve çeşitli tarihlerdeki muhasebe defterlerinde kesin olarak Fatih külliyesi vakfına bağlı olduğu gösterilen İstanbul ve Galata'nın cizye geliri, V4'te mevkufat olarak yazılmamıştır. Şimdi, V4'ü kullanırken dikkat edilmesi gereken nokta, yazılan bilgilerden ziyade, yazılmayan bilgilerdir. Yazılmayan biglilerin arasında, kanaatime göre, V4'ün tanzim edildiği sebep saklanmaktadır.

Yazılmayan mevkufatın başında zimmilerden alınan cizye gelmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi İstanbul ve Galata'nın cizyesi V4'te tamamen atlanmıştır. Ayrıca, içinde Trakya'daki köylerin tahsis edildiği V1, V2 ve

⁵³ VI'de anlatılan Atataliptos İmaret, V4'te yer alan Kalenderhane olduğu çeşitli araştırmalarda yazılmaktadır. Ancak, bu tesbit, eski Akataliptos Kilisesi'nin Fatih vakfı müesseseleri içinde yer almasından hareket ederek yapılmıştır. Oysa Bizans kaynaklarında, Akataliptos Kilisesi'nin yeri hiç belli değildir. Ayrıca Kalenderhane Camii üzerinde yapılan kazı çalışması sonucunda da, Kalenderhane'nin Akataliptos olduğunu gösteren hiç bir delil bulunamamıştır (Bk. Doğan Kuban, "Kalenderhane," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 1994). Öte yandan, Eski İmaret Camii adı ile bugüne kadar gelen Zeyrek semtindeki eski bir kilise yapının Pantepoptes Kilisesi olarak tespit edilmesi, şimdiki kadar genelde şüphe edilmemesine rağmen, kesin delile dayanmamaktadır. Ancak, VI'de tahsis edilen Akataliptos İmaret'i'nin mevkufatı, sonra V4'e dahil edildiği için bu yapının V4'te yer alan bugünkü Kalenderhane Camii veya Eski İmaret Camii'nin ikisinden birine tekebül etmesi büyük bir ihtimal dahilindedir.

Kanaatime göre, elde başka bir kaynak mevcut değilken, Eski İmaret Camii isminin, bir süre imaret olarak kullanılan yapıya, yani eski Akataliptos Kilisesine verildiği şeklinde düşünmek daha mümkün gözükmektedir. "İmaret" kelimesinin, sadece aşhane değil, bütün külliye manasında kullanıldığı O. N. Ergin tarafından öne sürülmesine rağmen, VI'deki imaret kelimesi, talebe, seyyar ve fakirler için yemek verilen aşhane manasında kullanılmaktadır. Eski İmaret Camii için de, eski aşhane binası manasında düşünmek mantıklı gibi görünmektedir (Bk. Ergin, *a. g. e.*, s. 10-12).

V3'te, cizyenin vakfa ait olduğu açıkça yazılırken, V4'te köylerden elde edilen vergi cinsinden hiç bahsedilmemektedir. Buna mukabil, hem II. Bayezid zamanındaki muhasebe defteri⁵⁴, hem de 16. yüzyıl sonundaki muhasebe defterinden⁵⁵, köylü reayadan alınan diğer vergilerle beraber cizye vergisinin Fatih külliyesinin gelirini oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Cizye kelimesinin V4'te hiç yazılmamasının sebebini şöyle açıklamak mümkündür: Devlet hazinesine girmesi gereken vergi kaynağının vakfa bağlanmasının, 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı devletinde büyük tartışma konusu olduğu iyi bilinmektedir. Şer'en mülk olmayan vergi kaynağını vakfa tahsis etmek, ancak devletin yetki sahasında idi. Ancak, bu tip vakfa karşı çıkıp onu "*gayr-i sahih*" sayan ulemalar da vardı. Fatih Sultan Mehmed'in, bu tartışmalara pek aldırmadan, bir yandan eskiden mevcut olan bazı vakıfların mallarını mîriye dahil ettiği, diğer yandan da kendi vakfına büyük vergi kaynağı tahsis ettiği bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in böyle merkezyetçi icraatı, oğlu II. Bayezid zamanında tartışılmış ve vakıfken mîriye çevrilen arazinin bir kısmı tekrar vakıf statüsüne alınmıştır. İşte cizyenin vakfa dahil olduğu halde V4'te kayda geçmemesinin bu sebepten kaynaklanmış olduğu büyük bir ihtimal olarak gözükmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla V4'ü hazırlayanlar cizyenin Fatih'in vakfında yer aldığını belirtmekten sarf-ı nazar etmişlerdir.

Bu şekildeki bir muameleyi, İstanbul ve Galata'da bulunan Bizans döneminden kalan *mukataa*'lı ev ve dükkânlar hakkında da görebiliyoruz. Fatih zamanında da tartışılan bu *mukataa* gelirleri, II. Bayezid'in tahta çıkmasından sonra tekrar gündeme gelmiş ve askerler ise ödedikleri *mukataa*'dan muaf tutulmuşlardır. *Mukataa*'ya mükellef olduğu halde muaf edilmeyenlerden biri olan meşhur müellif Âşıkpaşazade'nin, 1480'li yıllarda yazdığı Osmanlı tarihinde bu hususu çok sert şekilde eleştirdiği dikkat çekmektedir⁵⁶. İşte tam bu sırada yazılan V4, İstanbul ve Galata'daki mevku-fatı tahsis ederken, onlardan elde edilen gelirin ne olduğunu, yani vakıf dükkânlarından alınan kira mı, yoksa *mukataa* geliri mi olduğunu hiç belirtmemektedir. Fatih Sultan Mehmed'in mevku-fatını, *mukataa* tartışmasının dışında bırakmanın, V4'ün tanzime bir sebep olduğunu artık açık olarak belirtmek lazımdır.

⁵⁴ Barkan, "Fatih Câmi ve İmaretî," s. 307-308.

⁵⁵ 995 (1586-87) tarihli muhasebe defter (BOA, MAD, no. 5973, s. 256).

⁵⁶ Âşıkpaşazade, *a. g. e.*, s. 133.

Fatih külliyesinin tamamlanmasından sonra iki müstakil kuruluş olarak idare edilen Ayasofya gurubu ve Fatih külliyesi için, idareleri bakımından V4 gibi bir vakfiyeye ihtiyaçları olmadığı kesindir. Halbuki, Fatih'in vakıf kuruluşlarını bir araya toplayarak onun vakfına şer' en mesele olmadığını göstermek amacıyla, Sultan II. Bayezid döneminin mantığına göre⁵⁷, yeni bir Fatih Vakfiyesi'nin tanzim edildiği oldukça muhtemeldir. Ayrıca, mevcut olan V4'ün her üç nüshada tarihlerin bilerek boş bırakılmasını da, V4'ün Sultan II. Bayezid zamanında yazılmış olmasına rağmen babası Fatih Sultan Mehmed tarafından tanzim ettirilmiş gibi gösterilmesi istendiği şeklinde yorumlamak mümkündür.

5. Sonuç

Yukarıda belirtildiği gibi Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyeleri bir tanzim süreci geçirmiştir (Bk. Tablo 4). Bu tanzim süreci içinde Fatih adına tanzim edilen vakfiyelerdeki farklılıklar, aslında İstanbul'daki imar faaliyetlerinin gelişmesi ile doğrudan doğruya alakalıdır. 1456 senelerinde başlayan yeni imar faaliyetlerinin on beş sene sonraki durumu, V1 ve V2 vakfiyelerine yansımaktadır. İlk önce Ayasofya gibi kilise kökenli dinî-hayrî müesseseler için yapılan Fatih'in mevkufat tahsisi, Fatih külliyesinin inşaatıyla beraber yeni yapılarını da Fatih vakıf kuluruşunun içine alarak gelişmiştir. Ancak, Fatih külliyesinin tamamlanmasından sonra, kilise kökenli Ayasofya grubu ve Fatih külliyesi olarak iki ayrı kuruluş teşkil ettirilmiştir.

Fatih külliyesi vakfı hakkındaki ayrıntılı bilgileri V3'te öğrenmek mümkündür. Ayasofya grubunun ise, V3 ile aynı döneme ait vakfiyesi mevcut olmadığı için, daha sonraki tarihte tanzim edilen V4 veya başka arşiv vesikalarına (mesela, mevkufatı için 1489-90 Ayasofya Teftiş Defteri'ne, dinî-hayrî müesseseler için 1488-90 Muhasebe Defteri'ne) başvurmak gerekmektedir. Ancak, yukarıda bahsettiğim gibi, V4'ün, çok özel amaçla tanzim edildiğine dikkat etmemiz gerekmektedir. Yani, V4, Fatih Sultan Mehmed'in merkezyetçi politikasının ve bilhassa vakıfla ilgili politikasının, ulema ve derviş zümresinden gelen tepkiye hedef olduğu sıralarda tanzim edilmiş olan vakfiyedir. Bu sebepten V4'te mevkufatın bazı ayrıntıları ve cize gibi problemleri mevkufat atlandığı görülmektedir.

⁵⁷ Bu konu için bk. Yerasimos, *a. g. e.* V4'ün tanzim edildiği sıralardaki havayı, bu Ayasofya efsaneleri üzerindeki araştırmadan anlamak mümkündür.

Bu çalışmamızın sonucunda, Fatih vakfiyelerinin özellikleri ortaya konmuş ve bunların tarih kaynağı olarak kullanılmasına zemin hazırlanmıştır. Her vakfiyenin ihtiva ettiği zengin bilgileri doğru yorumlayarak İstanbul'un imar tarihini aydınlatmak, bu zeminin üzerinde yapılması gereken en önemli araştırma konusu olduğu kanaatindeyim.

TABLO 1 Vakfiyelerin muhtevası: Dini-hayrî müesseseler ve mevkufat

	V1	V2	V3	V4	Not
HAYIR YARILARI		Ayasofya Camii		Ayasofya Camii	eski Hagia Sofia Kilisesi
				Zeyrek Camii	eski Pantokrator Kilisesi
	Akataliptos İmaretî			Eksi İmaret Camii	eski Akataliptos Kilisesi ?
				Kalenderhane	?
		Galata Camii		Galata Camii	eski San Dominiko Kilisesi
		Silivri Camii		Silivri Camii	Silivri'deki eski bir kilise ?
		Aristo(?) Bimarhanesi			?
		Fatih Camii	Fatih Camii	Fatih Camii	Fatih Külliyesi
		Sahn-ı Semân Medreseleri	Sahn-ı Semân Medreseleri	Sahn-ı Semân Medreseleri	
			Tetimme Medreseleri	Tetimme Medreseleri	
		Fatih İmaretî	Fatih İmaretî		
			Fatih Dârü'ş-şifâsı	Fatih Dârü'ş-şifâsı	
				Vefazade Camii	
				Yedikule Camii	
MEVKUFAT	Trakya bölgesindeki 30 köy	Trakya bölgesindeki 5 köy	Trakya bölgesindeki 45 köy	Trakya bölgesindeki 34 köy	
	İstanbul ve Galata'da 5 hamam	İstanbul ve Galata'da 5 hamam	İstanbul ve Galata'da 5 hamam	İstanbul ve Galata'da 14 hamam	
		ticarî yapılar		ticarî yapılar	
		mukataaî ev ve dükkan		mukataaî ev ve dükkan	
		cizye	cizye		

TABLO 2 Vakıf hamamı

	V1	V2	V3	V4
İSTANBUL	Azebler Hamamı		Azebler Hamamı	Azebler Hamamı
	Ayasofya Hamamı		Ayasofya Hamamı	Ayasofya Hamamı
	Yahüdiler Hamamı		Yahüdiler Hamamı	Yahüdiler Hamamı
	Alaca Hamamı		Alaca Hamamı	Alaca Hamamı
		Sirt Hamamı	Sirt Hamamı	Sirt Hamamı
		Balat Mahallesi'ndeki hamam	Balat Mahallesi'ndeki hamam	Balat Kapısı Hamamı
		Kulle-i Cedid'deki hamam	Mahalle-i Kullatü'l-Hısn'deki hamam	Kulle Hamamı
		Tahtakale'deki hamam	Tahtakale'deki hamam	Tahtakale'deki hamam
			Cami-i Cedid yakınındaki hamam	Cami-i Cedid yakınındaki hamam
			Mevlana Alaeddin al-Fenari Hamamı	Kazasker Hamamı
			Osman Bostancıbaşı Hamamı	
				Çavuşbaşı Hamamı
GALATA	Burma Direkli Hamamı			Direklice Hamamı
		Karaköy'deki hamam		Karaköy Mahallesi'ndeki hamam
			Camiü'l-Kebir yakınındaki hamam	Cami Mahallesi'ndeki hamam

FATİH VAKFİYELERİ

93

TABLO 3 Vakıf köyleri (* başka köye bağlı olan köy ve mezraa)

Nahiye	V1	V2	V3	V4
Kırk Kilise	Geredeli		Geredeli	
	*Yürük Keremeddin			
	*Yürük Arpacan			
	*Şeyh Hızır		Hızırcı	Hızırcı
	*Müsellem Akpınar			
	Tabdıklı		Tabkatlı	
	*Yürük Alici			
	Busatlı		Busatlı	
	*Müsellem Yakub			
	Bahşiler		Bahşetli	
	Emlacık		Emlacık	
	Saruhanlı		Saruhanlı	
	Bektaşlı		Bektaşlı	*Bektaşlı
	Erikler		Erikli	
	Çeribaşı		Çeribaşı	
	Binevaoglu			
	Kara Hamza		Kara Hamza	*Kara Hamza
	Hemşehri		Hemşehri	*Hemşehri
	Yenitce(?) Köyü		Yenitce(?) Köyü	
	Oruzlu		Oruzlu	
	Kara Koçlu		Kara Koçlu	*Kara Kuşlu
Ulaşlı		Ulaşlı		
Balcılı		Balcılı		
Sakızlı		Sakızlı		
Üskobulos		Üskobulos	Üskobulos	
Patra		Patra	Patra	
Ereğlice		Ereğlice	Ereğlice	
		Koyun Kafiri	Koyun Kafiri	
		Dolya	Dolya	
		Seviler	*Seviler	
			*Malkoçlu	
Çorlu	Ereğli		Ereğli	Ereğli
			Çorlu Kasabası	Çorlu Mahallesi
			Çanduz	Çando
			*Eskice Ereğli	
			Papaslık	
Tekirdağ	Binatos		Binatos	Binatos
	Rodos		Rodos	Rodos
Silivri		Silivri Kalesi	Silivri Kalesi	Silivri Kalesi
Konstantiniyye		Terkoz	Terkoz	
		Lugoz		
		Askoz		
		Kelnkoz		
Vize			Kurbağa Reis	Kurbağa Reis
			Kopanos	Kopanos
			Çaknahor	Çaknahor
				Serakine
			Hasboğa	Hasboğa
			Örenli	Örenli
			Sucakdere	Sucakdere
			Ispatla	Ispatla
			Kurtcuğaz Viranı	Kurtcuğaz Viranı
		Fikele	Fikele	
Hayrebolu		Brafça	Brafça	
diğer	Pınar Hisarı (çeltiklik)		Pınar Hisarı (çeltiklik)	Pınar Hisarı (çeltiklik)
			Burgoz (çeltiklik)	Burgoz (çeltiklik)
	Ereğli (mamlaha)		Ereğli ve Silivri (mamlaha)	

TABLO 4 Fatih vakfiyelerinin tanzimi

